

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

KONSTITUSİYANIN YARANMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əli Rzayev *

Xülasə

Məqalədə müasir konstitusiyanın oxşarı kimi Spartada Likurqun, Afinada Solonun, Romada Serviy Tulliyin qanunları və bu qanunlar nəticəsində aparılan köklü islahatlar nəticəsində Spartada aristokratik dövlətin, Afinada quldarlıq demokratiyasının, Romada aristokratik respublikanın yaranma tarixi aspektdə baxılır; XVII-XVIII əsrlərdə meydana gəlmiş müasir - ABŞ və Avropada (Polşa, Fransada) Konstitusiyaları təhlil edilir.

Məqalədə həmçinin Konstitusiyanın xarakterik xüsusiyyətləri, Konstitusiyanın dəyişdirilməsini şərtləndirən səbəbləri, hüquqi və faktiki konstitusiyaların qarşılıqlı təsir prosesində siyasi və sosial iqtisadi reallığı uyğun Azərbaycan Respublikasının Yeni Konstitusiyasının (1995) qəbul edilməsi göstərilir.

Açar sözlər: konstitusiya, qanunvericilik, insan hüquqları, hüquqi təminat, hüquqi funksiya, qanunun aliyi.

Konstitusiya - heç zaman imtina etmədiyim bələdçidir
G. Vaşinqton

Müasir konstitusiyanın oxşar kimi qədim polisdə xüsusi qanunvericilər bir qayda olaraq müəyyən edilmiş təsisədiçi qanunları hesab olunur. Bunlardan Spartada Konstitusion xarakterli Likurqun, Afinada Solonun, Romada Serviy Tulliyin qanunların göstərmək olar.

Tarixə qanunverici Likurq adı ilə düşmüş, getdiyi ölkələrə etdiyi səyahətlər zamanı o dövrdə ən inkişaf etmiş Krit şəhər-dövlətində olmuş, onun dövlət quruluşunu, qanunvericiliyini, sadə və eyni zamanda sərt həyat tərzini, Asiya sahillərində yaşayan İoniyaların yaşayışını və dövlət idarəçilik formasını, Misirdə döyüşçü kastasının quruluşunu öyrənmiş və gördüklərini müqayisə edərək öz ölkəsi Spartada köklü islahatlar aparmış və qanunlarda rəsmiləşdirilmişdir. O, islahatlara: 1) iki çardan ibarət çar hakimiyyəti ilə xalq hakimiyyəti arasında tarazlığı yaratmaq üçün 28 nəfər yaşlı insanlardan ibarət ağısaqqallılar şurasını (Qerusi şurası üzvü olmaq 60 yaşına çatandan sonra mümkün idi və ağısaqqallar hakimiyyətini (Qerantlar)) yaradır və qanunlar qəbul etmək üçün Xalq yığıncağından istifadə edir; 2) vətəndaşların arasında bərabərlik yaratmaq üçün, onların torpaqlarını dövlət mülkiyyətinə götürür və heç kəsə heç bir üstünlük imkanı vermədən bərabər bölür; 3) qızıl və gümüş pulları dövrüyyədən çıxarır, tərkibinə sirkə əlavə edilmiş dəmir pullarla əvəz edir. Bu pul Spartadan başqa yunan dövlətlərində işləmədiyindən Spartaya kənar sənətkarlar və tacirlərin gəlməsi dayandırılır. Varlığının yoxsul üzərində üstünlüyü ləğv edilir; 4) təm-təraqlı, dəbdə-

* hüquq elmləri doktoru, professor, AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun baş elmi işçisi

bəli həyat tərzi sınıqlandırmaq və tamahkarlıq hissini tam məhv etmək üçün bütün vətəndaşlar bir yerdə ümumi masada yeməyə gəlməli idi. Öz evində yemək yasaq edilirdi; 5) evlənmək və uşaqların məsələsinə böyük diqqət yetirilirdi. Qızlar uşaqların ana bətnində möhkəm olması üçün öz bədənini möhkəmləndirməli - qaçmalı, döyüsməli, disk və nizə atmalı idi; 6) uşaq anadan olandan sonra ağsaqqalların yanına gətirilir, onlar uşağa baxılır, əgər uşaq möhkəm və sağlam olurdusa onu atasına verir və 1/9 torpaq sahəsi ayırır, uşaq qüsurludursa, onu qayadan atırdılar. Uşaq 7 yaşına çatanda onları dövlət himayəsinə götürür, bir yerə yığır və onlardan «ağıl» bölməsi yaradırdılar. Uşaqlar ağsaqqalların nəzarəti altında bir yerdə yeyir, oynayır və birgə vaxt keçirirdilər. Oxumaq və yazmaq zəruri halda öyrədilirdi. İllər keçdikcə onların tərbiyəsi sərtləşdirilir, saçları dibindən qırılır, onlara ayaqqabısız, paltarsız gəzməyi öyrədirdilər; 7) Sparta uzun danışmaq xoşlanılmırdı. Sparta Lakoniya ərazisində yerləşdiyindən bu qısa danışmaq döviyyəyə lakonik danışmaq kimi düşmüşdür. Çarların funksiyası Qerusiyanı hərbi, dini və məhkəmə qərarları vasitəsilə məhdudlaşdırırdı. [3, s.94]

Spartanın dövlət quruluşu Krit dövlət quruluşuna yaxındır. Ehtimal olunur ki, Sparta Kritin dövlət quruluşu təqlid edilirmişdir. Deyilənə görə Likurq Kritlə qohumluq əlaqəsinə görə səyahətinin əsas hissəsini orda keçirmişdir. Aristotel göstərirdi ki, Sparta və Krit dövlət quruluşuna, həmçinin bütün qalan dövlət quruluşlarına iki tərəfdən baxmaq lazımdır: birincisi, ən yaxşı dövlət quruluşunun qanunlarına uyğundur və ya uyğun gəlmir; ikincisi, bu qanunlar quruluşun özünün ruhu və əsas xüsusiyyətləri ilə hansısa ziddiyyət təşkil etmir ki, ümumi qəbul olunmuş qaydalara görə, gözəl quruluş istəyən dövlətdə vətəndaşlar qayğıdan azad olurlar.

Yeddi müdrikdən biri, Afina qanunvericisi Solon adlı-sanlı, lakin kasıblaşmış aristokrat ailədən çıxmış siyasətçi, cəsur döyüşçü, şair və natiq kimi tanınırdı. Arxant vəzifəsinə seçilən Solon geniş sosial, iqtisadi və siyasi qruplar arasında islahatlar həyata keçirərək, onlarla düşmənçilik edən daxili qruplaşmaların birliyini yaradır. Solon təşkil etdiyi xalq yığıncağının köməyinə arxalanaraq, islahatlar keçirir və demosun siyasi vəziyyətində və dövlətin idarə olunmasında dəyişikliklər edir. Solonun Afina demokratiyası qarşısında xidməti vətəndaşların əsas kütləsinə köləlikdən və sosial deqradasiyadan müdafiəsinə təminat ümidi verir.

Solon ilk olaraq kəndlilərin borcunu ləğv etdi. Borca görə xaricə satılmış Afinalılar dövlət hesabına alınmış vətənə qaytarıldı. Afinaya köçüb gəlmiş köçkünlərə vətəndaşlıq verilir, dördyüzlər şurası, andlar məhkəməsi yaradılır. Gələcəkdə də azad Afinalıların borca görə qul edilməsi qadağan olundu. Bu islahatlar borcların və borc üstündə köləliyin ləğv edilməsi sayəsində Afinada kəndli təsərrüfatını möhkəmləndirdi. Solonun ikinci tədbiri ölkədə olan ölçü və çəki sistemini dəyişdi. Ticarət və sənətkarlıq genişləndirildi. Başqa yunan şəhərlərindən tacir və sənətkarlar Afinaya dəvət edildi və bəzi halda onlara vətəndaşlıq verildi. Sosial sahədə imtiyazlar dəyişdirildi.

Attikada vətəndaşlar əmlaklarının miqdarına görə 4 dərəcəyə bölünürdü. Onlar müxtəlif vəzifə daşımaqla müxtəlif hüquqlara malik idilər. Hüquq və vəzifələri Solon elə bölürdü ki, varlı vətəndaş böyük siyasi hüquqlar əldə etsin və bununla yanaşı böyük məsuliyyət daşıyırlar. Vətəndaşların bu və ya başqa qrupa mənsubluğu illik məhsuldan asılı idi. Sonralar bu və ya başqa qrupa mənsubiyyət pul senzinə görə müəyyən edilirdi. Böyük dövlət vəzifəsini yalnız birinci üç qrup nümayəndələri tuta bilirdi. Az əmlaklı fətlər üçün xalq yığıncaqlarında və xalq məhkəməsində iştirak etmək hüququ saxlanılırdı. Hərbi mükəlifliyətlərə özlərini hərbi silahlarla təmin etmək dərəcəsinə görə birinci üç qrupa nümayəndələr daxil edilirdi. Odur ki, birinci qrupa daxil olan varlılar qoşunda və donanmada yüksək vəzifə tuturdular. Minik atı almağa vəsaiti olan adamlar süvari hissələrə qulluğa götürülürdü. Özlərinə yaraq-yasaq ala bilən kəndlilər Afina qoşununun əsas qüvvəsi olan ağır silahlı piyada hissələrə dəvət edilirdi. Dördüncü dərəcəyə daxil olan aztorpaqlı yoxsullar piyada qoşun hissələrində yüngül silahlı döyüşçülər kimi və ya hərbi gəmilərdə matroslar və avarçəkənlər kimi xidmət edirdilər [2, s.179]. Solon, Sparta da Likurqun etdiyi kimi xalq yığıncağında Afinalıları məcburi and içdirirdi ki, 10 il müddətində onlar Solonun qanunlarını dəyişdirməyəcəklər. Solonun əsas xidməti aristokratiyanın çox imtiyazların ləğv etmək və bununla da demokratiyanın gələcək inkişafına yol açmaq oldu.

Romada demokratiyaya keçiddə Serviy Tulliyin (e.ə. 578-534) islahatları xüsusi rol oynamışdır. Romada çarların idarəçiliyi yunanlarda olan qəhrəmanlıq dövrünün idarəçiliyi ilə oxşardır. Bu dövrün idarəçilik forması çarlıq idi. Bu hakimiyyət ilahi mənşəli sayılırdı. Çar insanlarla Tanrı arasında əlaqələndirici hesab olunurdu. Çarın iradəsi qədimdə müqəddəs adətlər və yazılmamış qaydalarla ifadə olunan Tanrının iradəsi ilə əlaqələndirilirdi. Bütün bunlar isə qədim çarların mühüm qanunvericilik funksiyası daşımada özünü göstərirdi. Çar kahinlik vəzifələrindən başqa, ali hakim və ordunun başçısı vəzifələrini də daşıyırdı. Məhkəmə funksiyası, çox ehtimal ki, qədim olmaqla dini xarakter daşıyırdı. Çarın məhkəmə qərarı Tanrının qərarı hesab olunurdu. Məhkəmə ittihamı isə «Oemid» adlandırılırdı.

Roma cəmiyyəti Romulun dövründən başlayaraq zəngin yol keçmişdi. Troyalı Eneyin nəslindən olan Romul Romanın əsasını qoymuşdur. Romada müxtəlif mənşəyə malik olan, başqa dillərdə danışan, öz adət ənənələrini yaşayan əhali şəhər divarları arasında asanlıqla bir yerdə birləşərək vətəndaş cəmiyyəti yaradırdı. Hakimiyyət qanunlara əsaslanırdı, bu idarəçilik tərzini çarlıq adlanırdı. Romul yüz müdrik adam seçməklə senatı təsis edir. Senatorları şərəfləndirmək üçün yaşlarına görə onları «atalar», onların törəmələrini isə «patrislər» adlandırmışdır. [4, s.303].

Monteskye «Fars məktubları» əsərində Romada çarlıq dövründə birinci beş çarın və Serviya Tullianın və Tarkvinin idarəçiliyini təhlil etmişdir. O göstərirdi ki, birinci beş çarlıqda çarlar seçilirdi, senat çarın seçilməsində əsas rol oynayırdı. Çarın ölümündən sonra senat mövcud idarəçilik formasının saxlanılma-

sının labüd olub-olmaması məsələsini müzakirə edirdi. Əgər onun saxlanılmasının zərurəti olduğuna qərar verirdisə, onda öz sıralarından çarı seçmək üçün əyan təyin edilirdi. Burada əsas prinsip: 1) senat seçkini bəyənmalı; 2) xalq onu təsdiq etməli; 3) fal açmalı idi. Əgər bu üç şərtədən biri mövcud olmurdusa, yenedən seçki keçirilirdi. Dövlət quruluşu monarxik, aristokratik və xalq quruluşu idi. [5, s.303]

Likurqun, Solonun, Serviy Tulliyin qanunları Spartada aristokratik dövlətin, Afinada quldarlıq demokratiyasının, Romada aristokratik respublikanın yaranmasını şərtləndirmişdir.

Müasir konstitusiyanın yaranması

Konstitusiya haqqında ilk təsəvvür Qədim Yunanstanda (xüsusi ilə Aristotel) işlənib hazırlanmışdır. və əsasən demokratiyaya və ədalət anlayışlarına uyğun dövlət quruluşunun idrakı haqqında məsələlərlə əlaqəli idi [6]. "Konstitusiya" sözündən ilk dəfə Qədim Romada imperator hakimiyyətinin ayrı-ayrı aktlarının vahid halda birləşmiş adını ifadə etmək məqsədilə istifadə olunmuşdur. Bu söz həmin dövrdə dövlətin təməl quruluşunu deyil, imperatorun xüsusi fəaliyyətini, əmrlərini ifadə etmək mənasında işlədilmişdir.

Müasir mənada ən erkən konstitusiya aktı və ya konstitusiya vətəndaşın hüquq və azadlıqları ali dəyərləri haqqında Marifçilik dövrünün ideyaları məntiqi olaracaqların mütləq hakimiyyətin məhdudlaşması və dövlət bürokratiyanın cəmiyyətin xeyrinə qoyulmuş qaydalara tabeçiliyinə zərurət haqqında təsəvvürlə uyğun gəldiyindən XVII-XVIII əsrlərdə ABŞ və Avropada (Polşa, Fransada) meydana gəlmişdir.

Avropa qitəsinin ilk konstitusiya Polşada progressiv islahatlar proqramı 4 illik seymin (1788-1792) tərəqqipərvər xadimləri tərəfindən hazırlanmış və 3 may 1791-ci ilin konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Ölkədə siyasi sistemi çətinləşməzliyi ləğv etmək üçün Konstitusiya aktının tərtibi işi 6 oktyabr 1788-ci ildən başlamış və 32 ay davam etmiş yalnız 1791-ci ildə qəbul edilmiş və "Hökumət aktı" (polşa dilində "Dövlət nizamnaməsi") adlandırılmışdır.

Konstitusiya bəzi məqnatlar tərəfindən müdafiə olunan zədənganların imtiyazlarından sui-istifadə hallarından irəli gələn siyasi böhranı tənzimləməli və onları konstitusiya monarxiyanın demokratik prinsiplərinə dəyişdirməli idi. Akt bəzi bəzi zədəngan və şəhərlilərin siyasi hüquqların bərabərləşdirmiş, həmçinin dövlətin kəndlilər üzərində himayəsin elan etmiş, bununlada təhkiçilik əsarətini azatmışdır. Qonşu dövlətləri bu konstitusiyanın qəbulunu düşmənçəsinə qəbul qəbul etmişdir. Pruss korolu II Fridirix Vilhelm bu konstitusiyaya görə polşa-litva ilə ittifaq sazişini pozdu, bundan sonra Pospolitinin Nitqi II Ekatrinanın Rus imperiyası və bu məqnatlara və torpaq sahibi olmayan zədənganlara qarşı bu konstitusiyanın qəbuluna qarşı olanların birləşmiş Tarqovis konfransı ilə müharibə vəziyyətinə səbəb olur və nəticədə bu aktın əsas müəlliflərdən biri olan korolun məğlubiyyətinə və güəştə getməsinə səbəb olmuşdur [7].

Fransanın ilk konstitusiyası İnsan və vətəndaş hüquqları bəyannaməsi (1789) əsasında qəbul edildi. Konstitusion monarxiyasının yaranması və burjuaziya hakimiyyətini təsbit etdi. Konstitusiya insan və vətəndaş hüquqları bəyannaməsi ilə müqayisədə «dövlət idarəçilik forması» məsələsində demokratik prinsiplərdən uzaqlaşma müşayiət olunurdu.

ABŞ Konstitusiyası intibah dövrünün ən yüksək zirvəsi sayılmaqla XVIII yüzillikdə qərb elminin və fikrinin nailiyyətlərinin insan münasibətlərinə tətbiq edilməsində əzəmətli səy hesab olunur. İki yüz ildən artıq yaşı olan ABŞ Konstitusiyası bütün konstitusiyaların patriarxı sayılır. Konstitusiya təqribən 7 min sözdən ibarət ilk yazılı konstitusiya, müstəqil və yığcam sənəd kimi dünyanın əksər ölkələrinin konstitusiyalarına təsir göstərmişdir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında inqilabi hökumət ingilis konstitusiya sisteminin miniatür respublika surətini tətbiq etmiş, bəzi ştatlarda qubernatorlar, senat və nümayəndələr palatası İngiltərənin yazılmamış konstitusiyasında göstəriləndiyi kimi kralın, lordlar palatasının və icma palatasının səlahiyyətlərini yerinə yetirirdi. İdarəçilikdə balanslaşdırma sistemini saxlamaq məqsədilə əksər ştatlarda qubernatorların səlahiyyətlərinə kəskin məhdudiyət qoyulurdu. Qanunverici və məhkəmə hakimiyyəti nümayəndələrinə icra hakimiyyəti orqanlarında hər hansı bir vəzifə tutmaq qadağan edilirdi. Bu məhdudiyətlər bəzi ştatlarda Monteskyenin hakimiyyətlərin bölgüsü doktrinasına əsaslanırdı. İcra, qanunverici və məhkəmə hakimiyyəti triadası ştatlarda qubernatorlar, senat, nümayəndələr palatasının aparıcı elementlərinin triadası ilə üst-üstə düşürdü. Beləliklə, amerikalılar İngiltərənin yazılmamış konstitusiyasının klassik ideyalarını və strukturunu 1787-ci ilə qədər mövcud olmuş ştatların konstitusiyalarında mənimsəmişdilər.

ABŞ Konstitusiyasının unikalığı ondadır ki, onun mətninin dəyişdirilməsi üçün onu baxılmasını çətinləşdirən xüsusi proseduranın olması və bu konstitusiyanın uzun ömürlülüyünün səbəblərindən biri tarixi şəraitdə baş verən dəyişikliklərə onun tez adaptasiya oluna bilməsidir. ABŞ Konstitusiyasının ingilis-fransız konstitusiyalarından fərqli əlamətlərindən biri də həm dövlətin və həm də hökumətin başçısı kimi ABŞ prezident statusunun, icra hakimiyyətin orqanlarında qanunverici hakimiyyət nümayəndələrinin vəzifə tutmamasına qadağa prinsipinin olmasıdır.

Konstitusiyanın xarakterik xüsusiyyətləri

Konstitusiya öz mahiyyətinə görə cəmiyyətin makromodeli hesab olunur. Konstitusiya qanunvericilik sisteminin əsası olmaqla, ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. O, dövləti təşkil edir, ona müvafiq struktur verir və cəmiyyətin bütün hüquqi sisteminin bazisi kimi çıxış edir. Bütün dövlət mexanizminin funksiya göstərməsi, hakimiyyətin həyata keçirilməsi, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatı və müdafiəsi konstitusiya prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilir. Konstitusiya cəmiyyətin yeniləşməsi və inkişafının prinsip və parametrlərini göstərir, siyasi, iqtisadi sistemdə cəmiyyət dəyişikliklərindən keyfiyyət dəyişikliklərinə keçidi əks etdirir.

Konstitusiya dövlətin siyasi, hüquqi və iqtisadi sisteminin əsasına müəyyən edir. Maddi mənada Konstitusiya dövlətin ali orqanlarını, onların formalaşması və fəaliyyət formalarını, onların qarşılıqlı münasibətlərini və səlahiyyətini, həmçinin fərdin dövlət hakimiyyətinə münasibətinin prinsipal vəziyyətini müəyyən edən hüquqi normaların məcmusudur.

İctimai müqavilə nəzəriyyəsinə görə Konstitusiya dövlətin formalaşdırılması və tərəflərin qarşılıqlı əlaqəsi qaydalarını müəyyən edən əhali ilə dövlət arasında müqavilə müəyyən edilir.

Müasir dövrdə hüquqi termin kimi işlədilən "konstitusiya" sözü dövlətin ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olan ali qanunvericilik aktı mənasında işlədilir və bu akt şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətlə bağlı ən mühüm münasibətləri tənzimləməklə yanaşı, dövlətin konstitution quruluşunu, xalq hakimiyyəti və dövlətin əsaslarını təsbit edir, eləcə də ölkənin iqtisadi, siyasi, sosial, hüquqi, ideoloji və əxlaqi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bundan başqa, dünya dövlətlərinin konstitusiyaları dövlət orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin prinsiplərini, dövlət hakimiyyətinin və dövlət idarəçiliyinin başlıca müddəalarını, məhkəmə hakimiyyətinin sistemini, vətəndaşların, ictimai təşkilat, birlik, müxtəlif qurumların hüquq və azadlıqlarını müəyyən edir. Konstitusiya real mövcud olan dövlətin əsasını, dövlətin siyasi quruluşunu, insanın cəmiyyətdə yeri və rolunu göstərən faktiki sənəddir.

Formasından asılı olaraq konstitusiyaların iki növü fərqləndirilir:

a) Yazılı konstitusiyalar - ölkənin rəsmi olaraq əsas qanunun elan olunmuş xüsusi qanunvericilik aktından və ya əksər hallarda müxtəlif vaxtda qəbul olunmuş bir neçə aktdan ibarətdir (məsələn, Fransanın Konstitusiyası 1958-ci il Konstitusiyası, ləğv olunmuş 1946-cı il Konstitusiyasının preambulası, 1789-cu il İnsan və vətəndaş hüquqları bəyannaməsindən ibarətdir);

b) Şifahi konstitusiyalar - bütün ölkələrin hamısında vahid sənət kimi konstitusiya yoxdur. Şifahi konstitusiya Böyük Britaniyaya, Yeni Zelandiyaya və İsrailə xasdır. Burada dövlət və hüquq sisteminin əsasında hamı üçün məcburu olan müxtəlif qanunlar, məhkəmə presedentləri və adətlər dayanır. Bu aktlar və normalar mövcud quruluşun əsaslarını müəyyən dərəcədə təsbit edir, lakin rəsmi olaraq əsas qanun kimi elan edilmir. Hətta şifahi konstitusiyanın klassik ölkəsi hesab edilən Böyük Britaniyanın əsas qanununun tərkibində də çoxlu yazılı aktlar vardır.

Konstitusiyanın xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Konstitusiya xalq tərəfindən qəbul edilir; 2) Konstitusiya təsisedici xarakterə malik olub konstitution nizaməsalma predmetinin hərtərəfliliyi ilə fərqlənir; 3) Konstitusiya bütün hüquq sisteminin başlanğıcı kimi hüququn əsas mənbəyidir. Cari qanunvericilik Konstitusiyaya əsaslanır və cari qanunvericilikdə Konstitusiya müddəaları əsas götürülür; 4) Konstitusiya yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan Əsas Qanundur. Konstitusiyanın aliliyi onda təzahür edir ki, bütün qanunlar və dövlət orqanlarının digər aktları onun əsasında və ona uyğun olaraq qəbul edilir.

Konstitusiyanın hüquqi xassələrinə: Legitimlik xassəsi; reallıq xassəsi - Konstitusiyanın müddələri nizama saldığı ictimai münasibətlərin xarakterinə uyğun gəlməlidir; Konstitusiyanın müddələri konkret tarixi, siyasi, etnoqrafik, iqtisadi şəraiti nəzərə almalıdır; Konstitusiyanın müddələri sosial nəticələri qa-baqcadan görməlidir; Konstitusiyanın müddələri real təminat verməlidir; sabitlik xassəsi daxildir.

Konstitusiyanın funksiyaları: 1. Hüquqi funksiya - Konstitusiya hüquq normaları sistemidir və o, tənzimləmə və qoruma funksiyalarını həyata keçirir; 2. Sosial funksiya - Konstitusiya ölkədəki sosial təbəqələrin ortaq mənafə və maraqlarını aşkar edir. 3. Siyasi funksiya - Konstitusiya fərdlərin siyasi sistemdə davranış qaydalarını müəyyən edir; 4. Təربiyəvi funksiya; 5. Təsisedici funksiya daxildir.

Konstituiya başqa qanunvericilik aktlarından bəzi fərqləri var: təsisedici xaraktei malikdir, dövlət formasını və dövlət hakimiyyətinin ali orqanlar sisteini meəyyən edir; ali hüquqi qüvvəyə malikdir; nisbətən sabitliyi ilə fərqlənir; cari qanunvericilik üçün baza hesab olunur; xüsusi qayda ilə qəbul edilməsi və dəyişdirilməsi ilə fərqlənir; birbaşa hüquqi qüvvədə olan normativ akt hesab olunur (konstitution normalar heç bir orqanların və ya vəzifəli şəxslərin təsdiqi olmadan təsirdə olur); dövlətin bütün ərazisində üstünlüyə malidir.

Konstitutsiyanın dəyişdirilməsini şərtləndirən səbəblər

Hüquqi konstitusiya ilə faktiki konstitusiya arasında ziddiyyət yarananda yeni konstitusiyanın yaranmasına zərurət yaranır.

Hüquqda hüquqi və faktiki Konstitusiya fərqləndirilir: hüquqi konstitusiya - bu o qaydalar, dövlətin, iqtisadiyyatın və ictimai münasibətləridir ki onlar Konstitusiyada yazılıb; faktiki konstitusiya - bu ictimai münasibətlər və institutlar sistemidir ki, burda konstitusiyanın norma və ideyaları həyata keçirilməsi həyatda praktikada yaranır. İctimai siyasi münasibətlər sistemi dəyişilən və ya tam pozulan İnqılablar və dərin ictimai-siyasi sarsıntılar dövründə, hüquqi konstitusiya sürətlə köhnəlməyə başlayır və əsas qayda və stabilliyə xidmət edə bilmir. Bundan başqa yalnız ayrı ayrı normalar yox, hətta konstitusiyanın özü ixtilaf və siyasi münaqişə üçün bəhanəyə səbəb olur [6].

Nə vaxt ki, reallıqla hüquqi konstitusiyada yazılanlarla böyük uçrum yaranır, o zaman konstitusyon böhranın başlamağın haqqında danışılır.. Bu odeməkdir ki, əvvəlki Konstitusiya olduqca köhnəlib ki, bu da halkimiyyət və hüquq sisteminin köhnə əsaslarla daha xaosa və pozuntulara gətirən normal fəaliyyət göstərə bilmir. Bu isə dövlət və cəmiyyət qarşısında yeni Əsas qanunun yaranmasına zərurət yaranır. Bu vəziyyət hər bir dövlətin yeni konstitusiyasını yaranması ilə müşayət olunur.

Azərbaycanda o zaman qüvvədə olan Azərbaycan SSR 1978-ci il Konstitusiyası və SSSİ-nin 1977-ci il Konstitutsiyası sürətlə köhnəlməyə başladı. Yeni ictimai - siyasi və sosial, iqtisadi reallıq qüvvədə olan Əsas qanununun normaları ilə radikal ziddiyyətlər yaradırdı.

Beləliklə, Azərbaycanın hüquqi konstitusiyası faktiki konstitusiya ilə ziddiyətə gətirdi, bu isə konstitusiya böhranının yarandığını və konstitusiya islahatlarının aparılması zərurəti yaradırdı.

Azərbaycan Respublikası suverenlik əldə etdikdən sonra yeni ictimai –siyasi və sosial - iqtisadi dəyişiklər dövrü başlanır. Keçid dövründə keçmişlə yeni arasında mübarizə şəraitində ictimai münasibətlər keçmiş, yeni və gələcək ictimai quruluşun elementlərini özündə əks etdirir. Bu əlamətlər özünü hüquqda da göstərir: müstəqilliyə qədər qəbul edilmiş qanunlar qüvvədə olur və hüquqi demokratik dövlət və bazar münasibətlərinin yaranması ilə əlaqədar yeni normativ aktlar qəbul edilir. Qadağan olunmayan, icazə verilir prinsipi qüvvədə olur. Dövlət təzahürlərinin qanunvericiliklə rəsmiləşdirilməsi əvvəlcə konstitusiya, qanunlara müəyyən düzəliş, dəyişiklik və əlavələr edilməsi ilə rəsmiləşdirilir. Onlardan: AR Ali Sovetinin qərarı ilə Prezident vəzifəsinin təsisatı haqqında qərarı, 18 may 1990-cı il tarixli Konstitusiya qanunu; Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına (əsas qanuna) dəyişiklik və əlavələr haqqında 31 may 1990-cı il tarixli qanunu; AR iqtisadi müstəqilliyi əsasları haqqında 17 may 1990-cı il tarixli qanunu dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar AR Konstitusiyasına dəyişikliklər və əlavələr haqqında 5 mart 1991-ci il tarixli qanunu; AR dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında Bəyannaməsi (30 avqust 1991-ci il), AR Milli Şurasının yaranması haqqında (17 may 1990-cı il) qanunu və s. göstərmək olar

Qanunvericilikdə aparılan bu islahatlar 1995-ci ilin 12 noyabr ayında ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə müstəqil, suveren Azərbaycan Respublikasının Yeni Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Yeni Konstitusiyanın hüquqi və faktiki konstitusiyaların qarşılıqlı təsir prosesində siyasi və sosial iqtisadi reallığı şərtləndirən hüquqi konstitusiyanın radikal dəyişilməsinə gətirdi.

İstinadlar:

1. Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları . Bakı: Elm, 2011, 480 s.
2. Rzayev Ə.H. Şəxsiyyət Dövlət Möcüzə. Əlavələr və dəyişikliklərlə edilməklə. II buraxılış. B.: Bakı Dövlət Universiteti, 2017, 528s.
3. Плутарх. Сравнительное жизнеописание. В двух т-х. Т.2 М.: Правда, 1994, с.94
4. Историки античности в 2-х т-х. Т.2. Древний Рим. М.: Правда, 1989, с.10
5. Монтескье Ш. Персидское письмо. М.: Худ. лит., 1956, с. 303
6. https://www.rcoit.ru/lib/history/russian_federation/17635/7

ОСОБЕННОСТИ СОЗДАНИЯ КОНСТИТУЦИИ

Али Рзаев*

Резюме

С исторической точки зрения, как аналог современной конституции в статье рассматривается основание аристократического государства в Спарте, рабовладельческой демократии в Афинах и аристократической республики в Риме в результате законов Лыкурга в Спарте, Солона в Афинах, Сервия Туллия в Риме и радикальных реформ осуществляемых вследствие действия этих законов. Анализируются современные Конституции XVII-XVIII веков, созданных в США и Европе (в Польше, во Франции).

В статье также показаны характерные свойства Конституции, причины изменения Конституции, принятия Новой Конституции Азербайджанской Республики (1995г.) в соответствии с политической и социально-экономической реальностью в процессе взаимодействия правовых и фактических конституции.

Ключевые слова: конституция, законодательство, права человека, правовое обеспечение, правовая функция, верховенство закона.

THE FEATURES OF THE CREATION OF A CONSTITUTION

Ali Rzayev**

Abstract

From the historical point of view, as an analogue of the modern constitution the article discusses the formation of the aristocratic state in Sparta, the slave-owning democracy in Athens and the aristocratic republic in Rome due to the laws of Lycurgus in Sparta, Solon in Athens, Servius Tullius in Rome and the radical reforms carried out as a result of these laws. Modern Constitutions of the 17th-18th centuries created in the USA and Europe (in Poland, in France) are analyzed.

The article also indicates the characteristic features of the Constitution, the reasons of changing the Constitution, the adoption of the New Constitution of the Republic of Azerbaijan (1995) in accordance with the political and socio-economic reality in the process of interaction between legal and factual constitutions.

Keywords: constitution, legislation, human rights, legal security, legal function, rule of law.

---

* доктор юридических наук, профессор, Старший научный сотрудник Института права и прав человека НАНА

** Doctor of law, Professor, Senior researcher of the Institute of Law and Human Rights of ANAS,